

Revisiting Mirza Mohammad Hasan Shirazi's Social Thought: The Samarra Migration and the Tobacco Boycott Fatwa

Jamal Nabavi¹

1. Lecturer at the Khorasan Islamic Seminary and Researcher at the Supreme School of Jurisprudence of 'Alim Al-e Muhammad, Mashhad, Iran. (Corresponding Author) Email: jamal.nabavi1@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

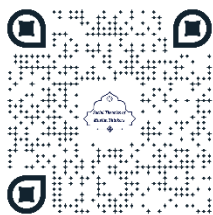
Received: 11 August 2025
Received in revised form: 30 January 2026
Accepted: 29 March 2026
Published online: 22 June 2026

Keywords:

Anti-Colonial Resistance;
Islamic Unity; Mirza Shirazi;
Preservation of the Islamic
Ummah's Identity; Seminary
Reform; Social Thought.

ABSTRACT

Analyzing the social thought of Muslim thinkers is pivotal to identifying the indigenous potentials of Islamic social sciences. In this context, Mirza Mohammad Hasan Shirazi stands out as one of the most influential jurists (*fuqahā*) and religious authorities (*marāji*) of the modern era, whose socio-political initiatives offer fertile ground for reconstructing an authentic social theory. This study aims to delineate and reconstruct the dimensions of Mirza Shirazi's social thought by drawing on his lived historical experience, specifically through two pivotal milestones: his migration to Samarra and the issuance of the Tobacco Boycott Fatwa. Employing a foundational-interpretive methodology, the research identifies and systematizes the epistemic and non-epistemic factors shaping his thought. The findings reveal that Shirazi's social thought is rooted in epistemic pillars such as the Uṣūlī-Ijtihādī tradition and a conception of religious authority as the institutional continuation of the Infallibles' mission. Concurrently, this thought crystallized through dynamic engagement with the non-epistemic realities of his era, notably institutional stagnation within the hawza, sectarian fragmentation, and colonial encroachment. Ultimately, his social thought unfolds across three core dimensions: institutional reform of the seminary, fostering social unity among Muslims, and resisting colonial hegemony. Together, these elements form a coherent framework aimed at safeguarding the identity of the Islamic Ummah and revitalizing its socio-civilizational agency in the face of modern challenges.

Cite this article: Nabavi, J. (2026). Revisiting Mirza Mohammad Hasan Shirazi's Social Thought: The Samarra Migration and the Tobacco Boycott Fatwa. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 16(2); 193-214. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.400495.1817>

© Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.400495.1817>

Introduction

This study investigates the social thought of Mirza Mohammad Hasan Shirazi, a preeminent Shia jurist of the thirteenth century AH / nineteenth century CE, whose profound impact on the socio-political fabric of the Islamic world crystallized through two decisive historical milestones: his migration to Samarra and the issuance of the Tobacco Boycott Fatwa. Although these actions appeared on the surface as situational jurisprudential rulings and managerial decisions, they were grounded in an underlying socio-normative logic that provides fertile ground for reconstructing his implicit social theory. The central research question is: How can Mirza Shirazi's social thought be systematically delineated through historical evidence, and what are its core constituent elements? Accordingly, this study aims to reconstruct his social thought as an actionable, praxis-oriented framework. The significance of this research lies in its novel systematic approach, demonstrating how his social framework can address contemporary challenges in the Islamic world, including identity crises, sectarian fragmentation, and foreign hegemony.

A substantial body of literature has documented the life and socio-political legacy of Mirza Shirazi. Foundational biographical accounts, such as *Hadiyyat al-Razi ila al-Imam al-Mujaddid al-Shirazi* (Tehrani, 1968), offer comprehensive historical details yet lack a dedicated analysis of his conceptual social thought. Other studies have addressed specific facets of his praxis from varied perspectives. For instance, Madani (1992) examines the Tobacco Fatwa with an emphasis on the consolidation of *Marja'iyya* as a centralized institution. Rezania Shirazi and Dana (2023) analyze the fatwa through the lens of sociology of religion, evaluating the functional efficacy of religious rulings amid rapid social transformations. Focusing on his institutional impact, Tabataba'i-Far (2023) investigates the structural dynamics of the Samarra seminary and its distinct political posture. Historical inquiries, such as those by Ghadimi Qeydari and Keshavarz Beyzaei (2018), examine the causes and educational consequences of his relocation to Samarra, highlighting his reconciliatory orientation. Furthermore, Darabi (2013) underscores the dimension of *Taqrib* (inter-sectarian rapprochement) within the Samarra school, while Derakhsheh and Kazemi (2017) analyze Shirazi's political thought through the conceptual lens of power, emphasizing the illegitimacy of autocratic rule and the socio-political guardianship of jurists.

Despite these valuable contributions, existing literature remains predominantly event-oriented, biographical, or focused solely on isolated political aspects. The distinct contribution and originality of the present study lie in systematically formulating and reconstructing Mirza Shirazi's overarching social thought through a foundational methodology, thereby unveiling its latent theoretical layers and articulating a coherent tripartite framework centered on safeguarding the identity of the Islamic *Ummah*.

Methodology

This study utilizes the "Foundational Methodology" (Parsania, 2013) as its theoretical framework. This methodological approach posits that scientific and social theories emerge through the interplay of two primary dimensions: first, epistemic foundations, which encompass ontological, anthropological, and epistemological premises logically linked to the internal structure of the theory; and second, non-epistemic contexts, which comprise the historical, socio-cultural, and

political conditions that constitute the formative background for the theory's emergence. Within this analytical architecture, Mirza Shirazi's social thought is conceptualized as an applied normative-scientific theory. The empirical historical data concerning two decisive milestones of his career, namely the migration to Samarra and the Tobacco Boycott Movement, alongside his broader socio-political engagements, serve as the primary material for conceptual reconstruction and analysis.

Findings

he analysis, grounded in the foundational methodology and empirical historical records, demonstrates that Mirza Shirazi's social thought emerged from a dynamic interplay between epistemic foundations and non-epistemic objective contexts.

Epistemic Foundations

His intellectual framework rested on two primary epistemic pillars:

- **The Revitalized *Uṣūlī-Ijtihādī* Tradition** (Hashemi Shahrudi, 2003): This dynamic jurisprudential approach endowed the institution of religious authority (*Marja'iyya*) with the requisite intellectual flexibility and agency for social guidance and mass mobilization.
- **The Teleological Conception of *Marja'iyya* as the Institutional Continuity of the Infallibles' Mission** (Sadr, 2014): Grounded in the doctrine of the Occultation, this perspective assigned the supreme jurist a divinely ordained social mandate to guide the Islamic community and address its structural challenges. In practice, this theological premise materialized into robust institution-building, evident in the founding of the Samarra seminary, the establishment of transnational financial welfare networks, and wide-ranging urban development initiatives.

Non-Epistemic Contexts and Manifestations

Shirazi's social thought crystallized in direct response to three structural crises of his era:

- **Institutional Inertia within the Traditional Seminary:** The structural stagnation and pedagogical constraints of the Najaf seminary necessitated his strategic relocation to Samarra. In this new setting, he implemented systematic institutional reforms, including orienting the curriculum toward contemporary societal challenges, prioritizing foundational socio-political texts such as the *Treatise of Malik al-Ashtar* (*'Ahdnāmah*), training socially engaged scholars such as Akhund Khorasani and Mirza Na'ini, patronizing applied scholarship, and dispatching missionary networks across Islamic territories.
- **Sectarian Fragmentation and Social Discord:** To mitigate inter-communal friction in demographically mixed environments like Samarra, he pursued a deliberate strategy of inter-sectarian rapprochement (*Taqrīb*). This policy was concretely expressed through the allocation of educational stipends to Sunni scholars and students, the preservation of local Sunni custodianship over the Askariyyayn Shrine, the strict prohibition of provocative sectarian behavior, and the calculated management of communal tensions, including his legendary forbearance following the tragic loss of his son, thereby thwarting colonial divide-and-rule schemes.

- **Colonial Encroachment and the Erosion of Sovereignty:** The escalating hegemony of imperial powers, particularly Great Britain, coupled with the systemic fragility of the Qajar state, compelled him into decisive political resistance. This resistance culminated in the nationwide mobilization triggered by the Tobacco Boycott Fatwa. Notably, while this movement dismantled foreign economic subjugation, it was governed by a high degree of political prudence that consciously avoided the outright collapse of central governance in order to avert national fragmentation or foreign military occupation, illustrating a deeply calculated and holistic political rationality.

Conclusion

By employing the foundational methodology, this study has systematically reconstructed and formulated the social thought of Mirza Shirazi. The findings demonstrate that his social thought represents an integrated, multidimensional framework anchored in the overarching principle of “safeguarding the identity of the Islamic *Ummah*.” This framework is concretely articulated across three interdependent domains: the institutional reform of the seminary, the consolidation of intra-Islamic social cohesion, and active anti-colonial resistance.

This conceptual reconstruction illuminates the intrinsic, organic link between the epistemic foundations of his worldview and his strategic praxis within specific historical contexts. Far from being a purely retrospective historical exercise, this model, defined by its normative grounding and practical rationality, offers profound theoretical and practical insights for contemporary Islamic societies navigating structural crises of cultural identity, sectarian polarization, and external hegemony. Consequently, it provides robust conceptual tools for revitalizing internal cohesion, reconstructing religious-institutional authority, and sustaining an independent civilizational identity.

For future scholarly inquiry, expanding this framework through comparative analyses between Mirza Shirazi's social paradigm and the reformist models of other prominent nineteenth- and twentieth-century figures across the Muslim world would offer valuable insights into the evolution of modern Islamic social and political thought.

Author Contributions: The author is the sole contributor to the writing and development of this manuscript.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: The author avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Data available on request from the authors.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The author declares no conflicts of interest in this study.

Declaration of AI Use: The author has used no AI tools.

Acknowledgements: The author would like to thank anonymous reviewers for their valuable suggestions in manuscript revision.

بازخوانی اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی؛ از هجرت به سامرا تا فتوای تحریم تنباکو

جمال نبوی^۱

۱. مدرس سطوح عالی حوزه عملیه خراسان و پژوهشگر مدرسه عالی فقاہت عالم آل محمد (ص)، مشهد، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: jamal.nabavi1@gmail.com

چکیده

مطالعه اندیشه اجتماعی متفکران مسلمان، از عوامل مهم در بازشناسی ظرفیت‌های بومی علوم اجتماعی اسلامی است. در این راستا، آیت‌الله میرزا محمدحسن شیرازی از جمله فقیهان و مراجع تأثیرگذار عصر اخیر به شمار می‌رود که کنش‌ها و ابتکارات اجتماعی او بستری مناسب برای بازسازی اندیشه اجتماعی فراهم می‌آورد. هدف پژوهش حاضر، استخراج و بازسازی ابعاد اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی بر اساس تجربه تاریخی زیست‌جهان او، به‌ویژه در دورخداد کلیدی مهاجرت به سامرا و فتوای تحریم تنباکو است. در این پژوهش با استفاده از روش‌شناسی بنیادین تلاش شده است مبادی معرفتی و غیرمعرفتی مؤثر بر شکل‌گیری اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی احصا و صورت‌بندی شود. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی بر پایه‌ای از مبانی معرفتی نظیر مکتب اصولی-اجتهادی و تلقی مرجعیت به‌عنوان نهاد ادامه‌دهنده رسالت ائمه معصومین (علیهم‌السلام) استوار شده و در تعامل با زمینه‌های غیرمعرفتی عصر خود، شامل رکود نهادی حوزه، تفرقه مذهبی و سلطه استعماری، شکل گرفته است. این اندیشه در سه مقوله اساسی قابل تبیین است: اصلاح و نوسازی نهادی در حوزه علمیه، تقویت وحدت اجتماعی مسلمانان، و مقاومت در برابر سلطه استعمار؛ مجموعه‌ای از کنش‌ها و تأملات تاریخی-دینی که در نهایت، منظومه‌ای یکپارچه را در راستای «صیانت از هویت امت اسلامی» و بازآفرینی توان اجتماعی-تمدنی آن در برابر چالش‌های عصر خویش تشکیل می‌دهد.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۰۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

کلیدواژه‌ها:

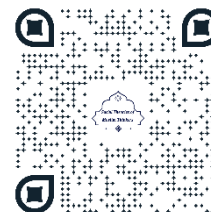
اصلاح حوزه، اندیشه اجتماعی، صیانت از هویت امت اسلامی، مقاومت در برابر استعمار، میرزای شیرازی، وحدت اسلامی.

استناد: نبوی، جمال (۱۴۰۵). بازخوانی اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی؛ از هجرت به سامرا تا فتوای تحریم تنباکو. *نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، ۱۶(۲): ۱۹۳ - ۲۱۴. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.400495.1817>

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.400495.1817>

مقدمه و بیان مسئله

میرزای شیرازی، فقیه نامدار شیعه در سده سیزدهم هجری، با دو کنش کلیدی مهاجرت به سامرا و صدور فتوای تحریم تنباکو، تأثیراتی عمیق بر ساختار اجتماعی و سیاسی جهان اسلام بر جای گذاشت. این کنش‌ها در ظاهر واکنش‌هایی فقهی و مدیریتی به مسائل روز بودند، اما در عمق خود حامل منطقی اجتماعی و ارزشی بودند که می‌توان از خلال آن‌ها به بازسازی اندیشه اجتماعی وی پرداخت. پرسش اصلی این مقاله عبارت است از: اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی در پرتو داده‌های تاریخی چگونه ترسیم می‌شود و چه مؤلفه‌هایی دارد؟ این پژوهش با هدف بازخوانی و فهم اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی، از چارچوب روش‌شناسی بنیادین بهره می‌گیرد. روش‌شناسی بنیادین بر اساس تبیین حمید پارسانیا (پارسانیا، ۱۳۹۲) به چگونگی شکل‌گیری و تکوین تاریخی آن‌ها می‌پردازد. این روش، نظریات علمی را برآمده از دو دسته عوامل می‌داند:

۱. مبانی معرفتی: شامل مبانی هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی که ارتباطی منطقی با خود نظریه دارند؛
 ۲. زمینه‌های غیر معرفتی: شامل عوامل تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی که بستر شکل‌گیری نظریه را فراهم می‌کنند.
- در این پژوهش، اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی به مثابه اندیشه علمی عمل‌گرا در نظر گرفته شده است. داده‌های تاریخی مرتبط با دو رخداد محوری زندگی وی (مهاجرت به سامرا و نهضت تحریم تنباکو) و سایر کنش‌های اجتماعی او، به عنوان ماده خام تحلیل در نظر گرفته شد. فرایند تحلیل، واکاوی این داده‌ها با هدف شناسایی مبانی معرفتی و زمینه‌های غیر معرفتی شکل‌دهنده به اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی بوده است. این واکاوی در نهایت منجر به صورت‌بندی سه‌گانه اندیشه ایشان حول محور «صیانت از هویت امت اسلامی» گردید. بر این اساس، در ادامه ابتدا مفهوم اندیشه اجتماعی تبیین خواهد شد، سپس مبانی معرفتی و زمینه‌های غیر معرفتی شکل‌دهنده به اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی تحلیل شده و متعاقباً، سه بُعد اصلی این اند، صورت‌بندی نهایی این اندیشه ارائه می‌شود.

پیشینه پژوهش

درباره شخصیت میرزای شیرازی و ابعاد مختلف حیات علمی و اجتماعی او، آثار متعددی تألیف شده است؛ از جمله این آثار کتاب «هدیه الرازی إلى الإمام المجدد الشیرازی» (تهرانی، ۱۳۸۸ق) است، ولی این اثر تمرکزی بر ابعاد اجتماعی اندیشه ایشان ندارد. آثاری که در ذیل به آن‌ها اشاره می‌شود، به لحاظ محتوایی قربت بیشتری با موضوع پژوهش حاضر داشته و از زوایایی به ابعاد اجتماعی اندیشه و کنش‌های ایشان پرداخته‌اند.

کتاب «میرزای شیرازی احیاگر قدرت فتوا» (مدنی، ۱۳۷۱) به زندگی میرزای شیرازی از جهت فتوای تحریم تنباکو و نقش آن در رشد جایگاه مرجعیت و قدرت فتوا پرداخته است.

مقاله «بازخوانی فتوای میرزای شیرازی در تحریم تنباکو؛ تأملی در تحلیل کارایی دین و فتوا در بستر تغییرات اجتماعی» (رضانیا شیرازی و دانا، ۱۴۰۲)، فتوای تحریم تنباکو را از منظر کارکرد اجتماعی دین و فتوا تحلیل کرده و بر ظرفیت دین در ایجاد تغییرات اجتماعی تأکید دارد.

مقاله «راهبردهای حوزه سامرا در مواجهه با امر سیاست» (طباطبایی‌فر، ۱۴۰۲) با تمرکز بر اصلاحات ساختاری میرزای شیرازی در حوزه علمیه، به جایگاه متمایز حوزه سامرا نسبت به سایر حوزه‌های شیعی در توجه به امر سیاست پرداخته است.

در مقاله «مهاجرت میرزای شیرازی به سامرا (۱۲۹۱ تا ۱۳۱۲ق)؛ زمینه‌ها و پیامدهای آن» (قدیمی قیداری و کشاورز بیضایی، ۱۳۹۷)، عوامل مؤثر در مهاجرت میرزای شیرازی به سامرا و پیامدهای آن بررسی شده و به ابعادی همچون اصلاح نظام آموزشی و عملکرد تقریب‌گرایانه وی اشاره گردیده است.

همچنین مقاله «حوزه علمیه تقریب‌گرای سامرا و نقش میرزای شیرازی» (دارابی، ۱۳۹۲) با تأکید بر بُعد تقریب‌گرایی در اندیشه میرزا، به انگیزه تقریبی او از هجرت به سامرا، شیوه مواجهه‌اش با اهل سنت و تأثیر این رویکرد در میان شاگردان ایشان پرداخته است. در مقاله «تحلیل قدرت در اندیشه سیاسی آیت‌الله میرزای شیرازی» (درخشه و کاظمی، ۱۳۹۵) با بهره‌گیری از نظریه بحران اسپریگنز نشان داده شده است که میرزای شیرازی هرچند فاقد نظریه حکومت مدون بود، اما دیدگاه او بر اصل اغتصاب، حفظ کیان اسلامی و الگوی دوگانه احکام شرعی و عرفی با محوریت فقها استوار است. نوآوری پژوهش حاضر در آن است که برای نخستین بار، اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی با بهره‌گیری از روش‌شناسی بنیادین صورت‌بندی و بازخوانی شده است. این پژوهش با تحلیل داده‌های تاریخی و با بررسی مبانی معرفتی و زمینه‌های غیرمعرفتی اثرگذار در تکوین اندیشه وی، لایه‌های پنهان اندیشه اجتماعی او را آشکار ساخته و آن را در قالب یک مدل منسجم سه‌ضلعی ارائه کرده است.

مفهوم‌شناسی

«اندیشه اجتماعی» به آن دسته از تأملات، تحلیل‌ها و کاوش‌های نظری و عقلانی اشاره دارد که بدون کاربرد روش‌های علمی مدرن، درباره مسائل اجتماعی (یعنی اموری که ماهیتشان در گرو زندگی جمعی است) شکل گرفته و در قالب گزاره‌ای بیان می‌شود. تفاوت اصلی اندیشه اجتماعی با جامعه‌شناسی در این است که اندیشه اجتماعی از ابزارهای نوین علمی مانند تجربه، مشاهده نظام‌مند یا نمونه‌گیری استفاده نمی‌کند، در حالی که جامعه‌شناسی به بررسی روشمند و علمی پدیده‌های اجتماعی در دوران معاصر می‌پردازد. قلمرو اندیشه اجتماعی گسترده‌تر است و سابقه‌ای دیرینه در تاریخ دارد (آزاد ارمکی، ۱۳۷۴: ۲۱؛ عظیمی دولت‌آبادی، ۱۳۹۹: ۷۸). برخی پژوهشگران معتقدند مقصود از اندیشه اجتماعی عبارت است از مجموعه‌ای از دیدگاه‌ها و نظراتی که درباره مسائل اجتماعی مطرح شده‌اند. منظور از مسائل اجتماعی، اموری است که تحقق و بقای آن‌ها مستلزم وجود جمع و تعامل گروهی است. از این منظر، «اندیشه اجتماعی» شامل تمامی تحلیل‌ها، تأملات و پژوهش‌هایی است که توسط اندیشمندان، تاریخ‌نگاران، جهان‌گردان و فیلسوفان درباره حیات جمعی انسان و پدیده‌های اجتماعی، به شیوه‌ای عقلی و نظری بیان شده است (باقی نصرآبادی، ۱۳۸۹: ۲۵). به همین ترتیب، دانش اجتماعی مسلمانان را می‌توان مجموعه‌ای نظام‌یافته و روش‌مند از ایده‌ها و تفکرات در حوزه موضوعات اجتماعی دانست؛ به این معنا که زندگی جمعی انسان‌ها با توجه به تعاملاتشان برای رفع نیازها و دستیابی به هدف نهایی جامعه (یعنی سعادت و تکامل انسانی) مورد بررسی قرار می‌گیرد (آقاجانی، ۱۳۹۴: ۸). در نتیجه، گستره مباحث اندیشه اجتماعی بسیار وسیع است و تمامی موضوعات مرتبط با زندگی جمعی، از جمله خانواده، گروه‌های اجتماعی، ساختارها، نهادهای مدنی و حکومتی را در بر می‌گیرد (طاهری، ۱۳۹۶: ۱۲ و ۱۳).

یافته‌های پژوهش

یافته‌های این پژوهش که بر اساس روش‌شناسی بنیادین و با واکاوی داده‌های تاریخی مرتبط با زندگی و کنش‌های اجتماعی میرزای شیرازی حاصل آمده، نشان می‌دهد که اندیشه اجتماعی وی منظومه‌ای به هم پیوسته و برآمده از مبانی معرفتی و زمینه‌های عینی و غیرمعرفتی است.

تحلیل داده‌ها نشان داد که کنش‌های اجتماعی میرزای شیرازی واکنشی متناسب با مبانی معرفتی وی، نسبت به شرایط زمانه ایشان بود. این مبانی معرفتی ایشان شامل دو رکن اصلی بود: نخست، تکیه بر مکتب اصولی و اجتهادی احیاشده توسط وحید بهبهانی است که به نهاد مرجعیت و فتوا ظرفیت و توان برای هدایت و بسیج اجتماعی می‌بخشید؛ دوم، باور به نقش مرجعیت به عنوان امتداد شئون ائمه معصومین (علیهم‌السلام) در عصر غیبت، که مسئولیتی الهی و اجتماعی برای اداره امور جامعه اسلامی و حل معضلات آن برای وی ایجاد می‌کرد. این مبانی در مواجهه با سه زمینه غیرمعرفتی به عینیت رسید: رکود نهادی حوزه نجف که ضرورت اصلاح آموزشی و تربیت

نیروی کارآمد را نمایان می‌ساخت، تعارضات مذهبی و گسست همبستگی اجتماعی که اولویت وحدت و تقریب را به یک ضرورت راهبردی بدل می‌کرد، و چیرگی استعمار و زوال اقتدار ملی که مقابله با نفوذ بیگانه را به یک وظیفه حتمی مبدل می‌ساخت. بر این اساس، اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی در سه محور اصلی تبلور یافت: «اصلاح نهادی حوزه» به عنوان پاسخ به رکود درونی و بسترساز توانمندسازی معرفتی، «تقویت وحدت اسلامی» به عنوان راهبردی برای مقابله با تفرقه و تحکیم پیوندهای درونی امت، و «مقاومت ضداستعماری» به عنوان عکس‌العملی حیاتی در برابر سلطه خارجی. این سه محور، که هر یک متأثر از بخشی از بحران‌های غیرمعرفتی بودند، در یک کلیت منسجم و با محوریت «صیانت از هویت امت اسلامی» به هم پیوند خوردند و الگویی تاریخی از کنشگری اجتماعی دینی را پدید آوردند.

زمینه‌های معرفتی اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی

بر اساس روش‌شناسی بنیادین، هر اندیشه و نظریه علمی در فرایند تکوین خود، از مبادی معرفتی پیشینی بهره می‌برد. اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی نیز، از چنین بنیان معرفتی برخوردار است. مبانی معرفتی اثرگذار بر اندیشه وی را می‌توان در دو سطح کلان بررسی کرد:

۱. مبادی معرفتی ریشه‌دار در سنت اجتهادی و اصولی: میرزای شیرازی از جمله فقیهانی است که پس از سیطره افکار اصولی و حید بهبهانی بر حوزه‌های شیعی می‌زیسته است و با واسطه، از شاگردان و حید بهبهانی محسوب می‌شود. احیای اجتهاد اصولی توسط و حید بهبهانی و شاگردان وی، نقطه عطفی در تاریخ حوزه‌های علمیه شیعه بود که توانست غلبه جریان اخباری‌گری را شکسته و بار دیگر صبغه‌ای اصولی و اجتهادی را بر کانون‌های فکری شیعه حاکم کند. اندیشه میرزای شیرازی در چارچوب همین مکتب اصولی و اجتهادی شکل گرفته است. بر اساس مکتب اصولیان، نهاد مرجعیت و افتاء معنادار می‌شود؛ چرا که در نگرش اخباری تقلید از غیر معصوم (علیه السلام) جایز نیست، مگر از معصوم روایت کند که در این صورت، تقلید از او به معنای قبول روایت وی، جایز، بلکه واجب است، ولی در نگرش اصولی، تقلید عامی از مجتهد جامع‌الشرایط به معنای پذیرش نظر و فتوای او، واجب است (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۲، ج: ۱، ۳۰۳). همین سازوکار است که به فتوا قدرت و ظرفیت بی‌سابقه‌ای برای ایجاد تحول در گستره اجتماع مسلمین می‌بخشد؛ زیرا یک رأی فقهی، می‌تواند به مثابه دستورالعملی فراگیر، مبنای کنش جمعی جامعه اسلامی قرار گیرد.

۲. مرجعیت دینی به مثابه امتداد شئون ائمه معصومین (علیهم السلام) در عصر غیبت: یکی از مبادی اساسی معرفتی در اندیشه اجتماعی میرزا، درک وی از جایگاه مرجعیت تقلید به عنوان نهاد امتداددهنده شئون معصومین (علیهم السلام) در عصر غیبت برای هدایت دینی کارآمد و اداره امور جامعه اسلامی بود. بر این اساس، مرجع نه تنها متولی استنباط و بیان احکام فردی، بلکه عهده‌دار حل معضلات اجتماعی و حفظ کیان امت نیز شناخته می‌شد. این نگاه، مسئولیتی الهی و اجتماعی برای مرجعیت ایجاد می‌کرد تا در مواجهه با چالش‌هایی مانند ناکارآمدی نهاد دین، استعمار، یا اختلافات داخلی، به عنوان کانون وحدت و تصمیم‌گیری عمل کند. شهید سید محمدباقر صدر بر همین اساس، سه وظیفه کلیدی را متوجه نهاد مرجعیت در دوران غیبت می‌داند: یکم، پاسداری و مرزبانی از شریعت؛ دوم، اجتهاد کارآمد ناظر به نیازهای زمان؛ سوم، مراقبت و صیانت از امت اسلامی (صدر، ۱۳۹۳: ۱۸۸).

این مبنای معرفتی، به صورت مستقیم در عرصه عمل و نهادسازی اجتماعی تجلی یافت. اقدامات میرزای شیرازیدر تأسیس حوزه علمیه سامرا، سازمان‌دهی شبکه‌های گسترده حمایت مالی از طلاب و نیازمندان، و ایجاد نهادهای عمرانی و اقتصادی را باید به مثابه عینیت یافتن و پیامد منطقی همان باور به مسئولیت اجتماعی مرجعیت دانست. این نهادها در حقیقت، ساختارهای عملیاتی بودند برای تحقق آن رسالت الهی که میرزای شیرازیرای مرجعیت دینی در اداره جامعه و پاسخ‌گویی به مشکلات متدینین قائل بود. در ذیل به برخی اقدامات میرزای شیرازیدر این زمینه اشاره می‌شود.

در حوزه عمرانی، شیرازی با انتخاب سامرا به عنوان مرکز فعالیت های علمی و اجتماعی، تحولی اساسی در این شهر ایجاد کرد. در آن دوران، سامرا منطقه ای کوچک بود و اکثر مردم آن، سنی مذهب بودند. زائران حرم امام هادی و امام حسن عسکری (علیهما السلام) دائماً مورد تهدید بادیه نشینان و گروه های غارتگر قرار می گرفتند. شیرازی با احداث مدرسه علمیه (که امروز به نام وی شناخته می شود)، ساخت پلی بر روی رودخانه برای جلوگیری از غارتگری بلم داران، ایجاد بازار، تأسیس حمام های عمومی و توسعه حرم مطهر، امنیت و رونق را به این شهر بازگرداند. از دیگر اقدامات عمرانی ایشان می توان به نصب ساعت در باب قبله حرم، ساخت حسینیه برای برگزاری مراسم مذهبی، تعمیر و تزیین بارگاه امامان عسکریین (علیهما السلام) و احداث خانه برای طلاب اشاره کرد. این برنامه های گسترده علاوه بر اینکه سامرا را به کانونی مهم برای آموزش علوم دینی تبدیل کرد، حیات اجتماعی و اقتصادی این شهر را نیز متحول ساخت (امین، ۱۴۰۳، ج ۵: ۳۰۶؛ گلی زواره، ۱۳۸۹: ۳۴؛ عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۶، ج ۴: ۳۰۸ و ۳۰۹؛ قدیمی قیداری و کشاورز بیضایی، ۱۳۹۷: ۲۲ و ۲۳).

از جهت سازمان دهی حمایت های مالی، میرزای شیرازی شبکه گسترده ای از نمایندگان را در شهرهای مختلف ایران و عراق سازماندهی کرده بود که با حفظ کرامت انسانی، به شناسایی و حمایت از نیازمندان می پرداختند. این برنامه های حمایتی چنان فراگیر بود که حتی ساکنان دورافتاده ترین روستاها و عشایر صحرانشین را تحت پوشش قرار می داد و سالانه دو نوبت اقلام ضروری شامل آذوقه، پوشاک و ملزومات زندگی برای آنان ارسال می شد (امین، ۱۴۰۳، ج ۵: ۳۰۵؛ حرزالدین، ۱۴۰۵، ج ۲: ۲۳۵؛ گلی زواره، ۱۳۹۰: ۱۸۸؛ برخی نویسندگان، ۱۳۷۱ الف: ۱۴۳). بر اساس گزارش های تاریخی، میرزای شیرازی در هر شهر نمایندگانی از تجار معتمد داشت که فهرست دقیقی از نیازمندان منطقه را تهیه و بر اساس دستورالعمل های مشخص به آنان کمک می کردند. این حمایت ها محدود به عراق نبود و مناطق مختلف ایران را نیز شامل می شد. در مناطقی که عالم مورد اعتمادی حضور داشت، میرزای شیرازی بودجه ای سالانه در اختیار او قرار می داد تا میان مستحقان محلی توزیع کند (تهرانی، ۱۳۶۲: ۵۸؛ تبریزی، ۱۳۸۴: ۱۵).

در بحران قحطی سال ۱۲۸۸ قمری که نجف و دیگر شهرهای عراق را فراگرفت، میرزای شیرازی مسئولیت کامل تأمین معاش طلاب علوم دینی و اقشار آسیب پذیر را بر عهده گرفت. این اقدامات انسان دوستانه چنان در اذهان عمومی تأثیر گذاشت که مردم برای حل کوچک ترین مشکلات به وی مراجعه می کردند، تا جایی که برخی حتی تقاضای بذل مقداری پول جهت معافیت فرزندان شان از خدمت سربازی داشتند (گلی زواره، ۱۳۸۹: ۳۳ و ۳۴). البته میرزای شیرازی در عین گستردگی حمایت گری، در تشخیص مستحقین واقعی دقت نظر بالایی داشت؛ مثلاً وقتی علمای نجف برای حل مشکل مالی طلبه ای به ایشان نامه نوشتند، میرزای شیرازی پیش از رسیدن نامه ها، با پرسش های دقیق از وضعیت زندگی و درآمد ماهیانه آن طلبه، به بررسی موضوع پرداخت. پس از رسیدن نامه ها و آگاهی از مقروض بودن وی، با استناد به اطلاعات قبلی، دلیل قرض گرفتن های او را جویا شد. وقتی طلبه هزینه های مختلف از جمله تنباکو، انقیه و داروهای خویش را برشمرد، میرزای شیرازی با طنزی حکیمانه فرمود: «جنابعالی هر سوراخی از بدنتان را به چیزی معتاد کرده اید، تقصیر بنده چیست؟!» (شیرازی زنجان، ۱۳۸۹، ج ۲: ۳۶۳).

زمینه های وجودی غیر معرفتی اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی

زمینه نهادی: رگود حوزه و ضرورت بازسازی نهادی

هجرت به سامرا: تصمیمی معنادار و راهبردی

تحلیل موضع گیری های میرزای شیرازی نشان می دهد که هجرت ایشان به سامرا صرفاً یک تغییر مکان نبود، بلکه حرکتی حساب شده در راستای اهداف اصلاحی بود. شیرازی در پی فضایی آرام و به دور از جنجال های آن عصر حوزه علمیه نجف بود تا بتواند با فراغ بال به بازسازی اندیشه دینی پرداخته و شاگردانی آگاه به نیازهای زمان تربیت کند (امین، ۱۴۰۳، ج ۵: ۳۰۶). این نگاه پیشرو، بیداری نجف به عنوان مرکز اصلی تشیع را نیز در دستور کار داشت.

ملاحظات راهبردی این هجرت از دو جهت بود؛ نخست حفظ محرمانگی برنامه بود. میرزای شیرازی حتی نزدیک‌ترین یاران خود را نیز در جریان کامل برنامه قرار نداد تا از حساسیت‌های عمومی و ممانعت‌های احتمالی جلوگیری کند. این اقدام نشان‌دهنده درک عمیق ایشان از روان‌شناسی اجتماعی آن دوران بود. جهت دوم انتخاب هوشمندانه مکان بود. سامرا به عمد انتخاب شد؛ زیرا هم از مراکز اصلی علمی فاصله داشت و هم از ادعاهای معمول حوزه‌های سنتی به دور بود. این انتخاب راهبردی به میرزای شیرازی امکان می‌داد طرح‌های اصلاحی خود را با آزادی عمل بیشتری پیگیری کند (برخی نویسندگان، ۱۳۷۱: ب: ۸۲ و ۸۳).

حوزه نجف با وجود پیشینه درخشان، در آن مقطع تاریخی از چند مشکل ساختاری رنج می‌برد؛ نظام آموزشی نجف محدود به مباحث سنتی اصول و فقه بود و نسبت به تحولات جهانی بی‌تفاوت بود (تهرانی، ۱۴۳۰: ج ۱۶: ۱۴۱۴). هر اندیشه نوینی به چشم بدعت دیده می‌شد و با مقاومت روبرو می‌گشت. این نگاه مانع اصلی بروز خلاقیت‌های علمی بود. پرداختن به مسائل سیاسی و اجتماعی در میان طلاب نه تنها کم‌اهمیت تلقی می‌شد، بلکه نوعی انحراف از مسیر اصلی علم‌آموزی شمرده می‌شد (برخی نویسندگان، ۱۳۷۱: ب: ۸۱ تا ۸۳). این شرایط موجب شد شیرازی محیط نجف را برای تحقق اهداف بلندمدت خود نامناسب ببیند و تغییر مکان را ضروری تشخیص دهد (قدیمی قیداری و کشاورز بیضایی، ۱۳۹۷: ۱۵).

بازسازی نظام آموزشی حوزه

• تمرکز بر مسائل اجتماعی مورد نیاز زمان

میرزای شیرازی با درک عمیق از نیازهای علمی جامعه شیعه، تحولی بنیادین در نظام آموزشی حوزه سامرا ایجاد نمود. رویکرد ایشان به علم‌آموزی، ترکیبی از توجه به مسائل مستحدثه و تشویق به تألیف آثار علمی بود که توانست مکتب سامرا را به کانونی پویا در عرصه تولید علم تبدیل کند (امیردهی، ۱۳۸۷: ۱۱۲ و ۱۱۳).

میرزای شیرازی با اصلاح روش‌های سنتی تدریس، اولویت را در مباحث فقهی به مسائل مبتلا به جامعه داد و از پرداختن به موضوعات حاشیه‌ای اجتناب ورزید. این نگاه کاربردی به علوم حوزوی، موجب شد طلاب به جای مباحث نظری صرف، به حل معضلات واقعی جامعه بپردازند. طبق برخی نقل‌ها موضوع درس فقه شیرازی، بررسی استفتائاتی بود که از سراسر جهان اسلام به سامرا می‌آمد (حرزالدین، ۱۴۰۵: ج ۲: ۲۳۷؛ قدیمی قیداری و کشاورز بیضایی، ۱۳۹۷: ۱۸؛ طباطبائی فر، ۱۴۰۲: ۴۸).

نگاه عمیق میرزای شیرازی به مسائل اقتصادی جدید نیز متأثر از همین نگاه اجتماعی او بود. تحلیل تاریخی مواضع میرزای شیرازی در قبال مسائل اقتصادی، نشان‌دهنده رویکردی متعادل و هوشمندانه در مواجهه با نهادهای مدرن است. در حالی که جریان‌های فکری معاصر او به دو دسته مخالفان سرسخت و موافقان بی‌قید تقسیم می‌شدند، شیرازی مسیری میانه را برگزید که هم از انزواگرایی افراطی پرهیز می‌کرد و هم از پذیرش کورکورانه نهادهای جدید اجتناب می‌نمود.

اختلاف فکری میان میرزای شیرازی و سید جمال‌الدین اسدآبادی، نمونه بارزی از این تقابل‌های نظری بود. سید جمال که خود را آشنا با تحولات غرب می‌دانست، در نامه‌ای تند به میرزای شیرازی، او را به بی‌اطلاعی از ماهیت نهاد بانک متهم کرد و با عبارت طعنه‌آمیز «البنک و ما ادراک ما البنک»، خواستار موضع‌گیری شدیدی مشابه مبارزه با قرارداد تنباکو شد. اما شیرازی با سکوت حکیمانه از ورود به این مجادله خودداری کرد. در حالی که شاگردان او مانند سید حسن مدرس به دفاع از مواضع استاد پرداختند، سکوت میرزای شیرازی را می‌توان نشانه‌ای از درک عمیق او از پیچیدگی‌های عصر جدید تفسیر کرد.

با ورود کمپانی‌های خارجی به جهان اسلام، دو جریان فکری اصلی شکل گرفت. جریان نخست با تقبیح اصل این‌گونه امور وارداتی، هرگونه تعامل با این نهادها را حرام می‌شمرد و آن‌ها را ابزارهای استعماری می‌دانست. در مقابل، جریان دوم به رهبری اندیشمندانی مانند میرزای شیرازی و آقا نجفی، به جای طرد کامل، به دنبال بومی‌سازی این نهادها با معیارهای اسلامی بود. تأسیس «شرکت اسلامی» توسط

آقا نجفی، نمونه عینی این نگاه سازنده محسوب می‌شد که می‌خواست با حفظ اصول اسلامی، از مزایای نهادهای مدرن بهره‌برد (پیغامی، ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷: ۸۵ و ۸۶). میرزای شیرازی با درکی ژرف از شرایط زمانه، الگویی ارائه داد که هم از موهبت‌های دنیای جدید بهره‌برد و هم از آفت‌های آن در امان می‌ماند. این نگاه متعادل، نه تنها در عصر او که امروزه نیز می‌تواند راهنمای مواجهه با مسائل پیچیده اقتصادی و اجتماعی باشد. بررسی تاریخی این رویکردها نشان می‌دهد که انعطاف‌پذیری همراه با حفظ اصول، همواره کارآمدترین راه برای پیشرفت جوامع اسلامی بوده است.

• اهتمام به متون حکومتی نظیر عهدنامه مالک اشتر

مکتب علمی میرزای شیرازی در سامرا به آموزش ابعاد مختلف دانش دینی از جمله مسائل اجتماعی و سیاسی توجه ویژه‌ای داشت. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که میرزای شیرازی ضمن حفظ اصول آموزش‌های سنتی حوزوی، به مطالعه و تحلیل متون مهمی مانند عهدنامه مالک اشتر نیز توجه داشته است. این رویکرد آموزشی منجر به پرورش عالمانی شد که علاوه بر تسلط بر مباحث فقهی، از توانایی لازم برای تحلیل مسائل اجتماعی و ارائه راهکارهای عملی برخوردار بودند. میرزای نائینی در آثار خود به تأکیدات استادش بر اهمیت مطالعه مستمر عهدنامه مالک اشتر اشاره کرده است. عبارت ایشان چنین است: «مرحوم حضرت آیت الله العظمی سیدنا الاستاذ العلامة آقای میرزای شیرازی قدس سره غالباً به مطالعه این فرمان مبارک و سرمشق گرفتن از آن مواظبت می‌نمود.» (نائینی، ۱۴۲۴ق: ۱۴۰)

• تربیت شاگردان عمیق و اجتماعی‌نگر

روش تدریس شیرازی به گونه‌ای بود که تنها طلاب عمیق و آشنا به ادبیات علمی هر موضوع، می‌توانستند از محضرش بهره‌برند. آقابزرگ تهرانی به این ویژگی اشاره می‌کند که میرزای شیرازی عمدتاً به طرح مسائل پیچیده می‌پرداخت و از طرح و تکرار مطالب آسان خودداری می‌کرد. این شیوه، زمینه‌ای برای پرورش محققانی فرهیخته و صاحب‌نظر فراهم آورد (تهرانی، ۱۳۸۸ق: ۲۴). ثمره این سیاست‌های آموزشی، ظهور نسلی از عالمان برجسته بود که هر یک در زمینه‌ای خاص به تولید علم پرداختند. آثار این اندیشمندان، سدی محکم در برابر تهاجم فرهنگی استعمار ایجاد کرد و توانست جایگاه تشیع را در عرصه علوم اسلامی تثبیت نماید (صحتی سردرودی، ۱۳۷۴: ۱۸۹ و ۱۹۰).

میرزای شیرازی با ترکیب هوشمندانه سنت و نوآوری، الگویی از علم‌آموزی را بنیان نهاد که هم پاسخگوی نیازهای زمانه بود و هم اصالت علمی را حفظ می‌کرد. تأکید بر مسأله‌محوری در تدریس و تشویق به تألیف آثار علمی مورد نیاز جامعه باعث تربیت نسلی از محققان کارآمد و پاسخگوی نیازهای زمان گردید. این سیاست‌های آموزشی امروزه نیز می‌تواند الهام‌بخش نظام‌های علمی معاصر باشد (قدیمی قیداری و کشاورز بیضایی، ۱۳۹۷: ۱۸ و ۱۹).

مکتب تربیتی میرزای شیرازی با پرورش شاگردان برجسته بسیار، تحولی عمیق در جهان اسلام ایجاد کرد. مرحوم شیخ آقابزرگ تهرانی نام ۳۷۲ نفر از شاگردان ایشان را همراه با شرح حال مختصری از ایشان بیان نموده است (قدیمی قیداری و کشاورز بیضایی، ۱۳۹۷: ۲۰؛ دارابی، ۱۳۹۲: ۴۶). این شاگردان که هر یک به نوبه خود از مراجع و علمای بزرگ شدند، در عرصه‌های مختلف به ترویج اندیشه اجتماعی مأخوذ از استاد خویش پرداختند؛ آخوند خراسانی در نهضت مشروطه ایران نقشی فعال داشت، میرزای نائینی علاوه بر تأثیرگذاری در نهضت مشروطه، با تألیف کتاب تنبیه الامة و تنزیه الملة نظریه خویش را در مورد مسائل سیاسی مورد نیاز در عصر مشروطه تبیین نمود و نیز بر اندیشه تقریب تأکید کرد و برای آن راهکار ارائه نمود (دارابی، ۱۳۹۰: ۱۳۲ و ۱۳۳). علامه سید محسن امین در لبنان در جهت تقریب کوشید.

این اندیشمندان در مواقع حساس، وحدت اسلامی را بر اختلافات مذهبی ترجیح می‌دادند. آیت‌الله سید محمدکاظم یزدی هنگام حمله ایتالیا به لیبی و تجاوز روسیه و انگلیس به ایران، فتوی تاریخی جهاد صادر نمود که در آن بر ضرورت دفاع همه مسلمانان از

سرزمین‌های اسلامی تأکید شده بود (دوانی، بی تا: ۲۰۹ و ۲۱۰). در عرصه فرهنگی نیز شاگردان مکتب سامرا به مبارزه با افراط‌گرایی پرداختند. سید عبدالحسین لاری با مخالفت با تخریب کتب مذهبی هر یک از مذاهب اسلامی، گام مهمی در جهت تقریب برداشت. این نگاه متری در شرایطی مطرح می‌شد که در بسیاری از مناطق، تعصب‌های مذهبی باعث از بین بردن آثار فکری طرف مقابل می‌شد (آیت‌اللهی، ۱۳۶۳: ۱۳۱). تأثیر این مکتب در تحولات سیاسی منطقه غیرقابل انکار است. بسیاری از شاگردان میرزای شیرازی در جنگ استقلال عراق شرکت فعال داشتند و با صدور فتاوی تاریخی، مانع از تحقق نقشه‌های استعماری شدند. میرزای نائینی، شیخ الشریعه و دیگران با رهبری مبارزات ضد استعماری، الگویی از مشارکت سیاسی علما ارائه دادند (حائری، ۱۳۶۴: ۱۷۵ تا ۱۷۸).

سید هبة‌الدین شهرستانی با تأسیس نشریات علمی مانند مجله العلم در عراق و نوشتن آثاری در زمینه تقریب مانند مقاله «رمضان رمز تقریب القلوب و تألیف الشعوب»، گام‌های بلندی در بیداری اسلامی برداشتند (تهرانی، ۱۴۳۰ق، ج ۱۶: ۱۴۱۴). این تحولات نشان می‌دهد که مکتب سامرا توانست نسلی از عالمان دینی را تربیت کند که هم به سنت‌های اصیل اسلامی پایبند بودند و هم با نیازهای مسلمانان در جهان معاصر آشنا بودند. این فکر به تدریج به نجف نیز سرایت نمود و باعث تغییرات وسیعی در سطح جامعه و حوزه علمیه گشت (دارابی، ۱۳۹۲: ۴۶ تا ۴۸).

• حمایت از تولید آثار علمی کاربردی

اگرچه به دلیل مشغولیت‌های علمی و مدیریتی، آثار چندانی از خود میرزای شیرازی بر جای نمانده، اما نقش او در ترغیب سایر اندیشمندان به تألیف آثار علمی قابل توجه است. تقریظ‌های ارزشمندی که بر کتاب‌هایی مانند لوائح اللوحین (طالعی، ۱۳۸۹: ۱۷۳) و عبقات الانوار (فخرالشریعه، ۱۳۷۷: ۲۰۲ تا ۲۰۵) نوشت، نشان‌دهنده اهتمام ویژه او به توسعه علوم اسلامی بود. این سیاست موجب شد شاگردان برجسته او همانند سید حسن صدر با نگارش تأسیس الشیعة لعلوم الاسلام و آقابزرگ تهرانی با تألیف الذریعة الی تصانیف الشیعة و طبقات اعلام الشیعة سنت موسوعه‌نویسی را در حوزه علمیه گسترش دهند (قدیمی قیداری و کشاورز بیضایی، ۱۳۹۷: ۱۹).

• اعزام مبلغان دینی به مناطق مختلف

میرزای شیرازی با درک اهمیت تبلیغ مؤثر معارف اسلامی، برنامه‌هایی برای تربیت مبلغان توانمند طراحی کرد. در محیطی که برخی اهل فضل، فعالیت‌های تبلیغی را کاری سطحی می‌پنداشتند، شیرازی با تشخیص استعدادها و تبلیغی در میان طلاب، آنان را به مناطق مختلف شهرها، روستاها و مناطق عشایری اعزام می‌نمود. این مرجع با وجود مشغله‌های علمی و مدیریتی مربوط به شأن مرجعیت، با حضور در جلسات آنان و تقدیر از زحمات ایشان، به تشویق این قشر مهم می‌پرداخت. نقل شده یکی از شاگردان فاضل وی (شیخ شریف جواهری) که بر منبر به خواندن مقتل امام حسین علیه السلام می‌پرداخت، زمانی که به دیدار میرزای شیرازی رفت، شیرازی از او تجلیل کرد و هدیه‌ای ارزشمند به او اهدا نمود (حرزالدین، ۱۴۰۵ق: ۳۶۲).

دغدغه تبلیغی میرزای شیرازی به مناطق دوردستی مانند کشمیر و تبت نیز کشیده شد. ایشان مدرسه‌ای ویژه تأسیس کرد که در آن علاوه بر آموزش فقه و اصول، زبان‌های فارسی و عربی و مسائل تبلیغی نیز تدریس می‌شد (مدنی، ۱۳۷۱: ۱۲۴). شیخ حسن کشمیری مدیریت گروهی از طلاب این مناطق را بر عهده داشت و پس از تکمیل تحصیلات، آنان به مناطق مختلف آن دیار اعزام می‌شدند.

میرزای شیرازی حتی شاگردان مجتهد و صاحب‌نام خود را نیز به فعالیت تبلیغی تشویق می‌کرد. میرزا حسین کرمانی از شاگردان برجسته شیخ انصاری و میرزای شیرازی، با توصیه استاد به شیراز رفت و علاوه بر رسیدگی به امور شرعی و اجتماعی، به وعظ و خطابه پرداخت. همچنین آقا شیخ اسماعیل سمنانی پس از تکمیل تحصیلات، به توصیه شیرازی به زادگاه خود بازگشت و به فعالیت‌های تبلیغی مشغول شد (تهرانی، ۱۳۶۲: ۱۱۲ و ۱۱۳).

نمونه دیگر، شیخ علی یزدی بود که پس از فراگیری علوم رسمی حوزه نزد میرزای شیرازی، در مشهد مقدس ساکن شد و به هدایت مردم و تبلیغ معارف اسلامی پرداخت (تهرانی، ۱۳۶۲: ۱۶۹؛ گلی زواره، ۱۳۹۰: ۱۸۳ تا ۱۸۵).

زمینه اجتماعی و مذهبی: تعارضات مذهبی و گسست همبستگی اجتماعی

مهاجرت به سامرا در راستای تقریب مذاهب

براساس دیدگاه برخی پژوهشگران، یکی از انگیزه‌های اصلی مهاجرت میرزای شیرازی به سامرا، تلاش برای تقریب بین مذاهب شیعه و سنی بوده است. آیت الله سید رضی شیرازی، از نوادگان میرزای شیرازی، سه عامل کلیدی را به عنوان دلایل این هجرت برمی‌شمارد که در میان آنها، تقویت وحدت اسلامی به عنوان محوری‌ترین هدف شیرازی مورد تأکید قرار گرفته است (شیرازی، ۱۳۷۱: ۳۵).

موقعیت جغرافیایی و مذهبی شهر سامرا، که در آن زمان محل سکونت جمعیت قابل توجهی از اهل سنت بود، به همراه استقرار حوزه علمیه این شهر در مجاورت مناطق تحت سکونت قبایل سنی مذهب، بستری مناسب برای تعامل مستمر بین پیروان دو مذهب فراهم می‌کرد. این تعاملات، شامل روابط روزمره، مجالست‌های علمی و مباحثات میان طلاب شیعه و سنی می‌شد که همگی بستر ایجاد و تقویت روحیه همدلی و انسجام اسلامی می‌گردید. این شرایط، مرجع بزرگ شیعیان را به سمت ترویج اتحاد میان مسلمانان سوق داد (دارابی، ۱۳۹۲: ۴۱). در نقطه مقابل، دشمنان امت اسلامی همواره در پی بهره‌برداری از اختلافات مذهبی بودند تا با دامن زدن به تفرقه، مسلمانان را تضعیف نمایند. در بخش‌های بعدی مقاله، تحولات مرتبط با این موضوع مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

کنش‌های تقریب‌گرایانه

• حمایت از طلاب اهل سنت:

میرزای شیرازی با اقدامات و کنش‌گری‌های خود در سامرا، زمینه وحدت را فراهم ساخت. او به طلاب و علمای اهل سنت، همانند طلاب شیعه، شهریه پرداخت می‌کرد (اباذری، ۱۳۹۴: ۸۰) و نیز هنگامی که اهل سنت تصمیم به ساخت مدرسه علمیه گرفتند، میرزای شیرازی از آنان حمایت کرد. این اقدامات، تأثیر زیادی در کاهش تنش‌های مذهبی داشت (شیرازی، ۱۳۷۱: ۳۶).

• حفظ تولیت اهل سنت بر حرم عسکریین علیهما السلام:

ایشان با درایت سیاسی توانست الگویی از همزیستی مسالمت‌آمیز شیعه و سنی در سامرا ایجاد کند. با توجه به بیشتر بودن جمعیت سنی مذهب در این شهر، ایشان به عمد تولیت حرمین عسکریین علیهما السلام را در اختیار اهل سنت نگه داشتند. این سیاست خردمندانه پس از رحلت ایشان نیز توسط شاگردان برجسته ایشان مانند آیت الله سید محمدکاظم یزدی و آیت الله میرزا محمدتقی شیرازی تداوم یافت. در دوران اشغال عراق توسط نیروهای انگلیسی و به دنبال آن انقلاب ۱۹۲۰ میلادی عراق (ثورة العشرين)، مقامات استعماری بارها تلاش کردند با ایجاد تفرقه میان شیعه و سنی، موقعیت خود را تحکیم بخشند. گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که نمایندگان انگلیسی حتی پیشنهاد تغییر متولی سنی مذهب حرم را به مرجع بزرگ شیعه میرزا محمدتقی شیرازی ارائه دادند، اما با پاسخ قاطعانه ایشان مواجه شدند. آیت الله محمدتقی شیرازی در ملاقات با نماینده انگلیس تأکید کرد که متولی فعلی فردی شایسته است و تغییر او ضرورتی ندارد (صادقی تهرانی، ۱۳۹۱: ۳۹ و ۴۰؛ اباذری، ۱۳۹۴: ۸۶ تا ۸۸؛ وردی، ۱۴۲۶ق، ج ۵: ۴۷).

• منع رفتارهای تحریک‌آمیز مانند قرائت دعای صنمی قریش:

میرزای شیرازی حتی به کوچک‌ترین نشانه‌های تفرقه‌انگیزی حساس بود. در جریان معروفی، او متوجه شد یکی از طلاب که تازه از کربلا به سامرا آمده، قصد دارد با انجام کارهای تحریک‌آمیز، اختلافات مذهبی را شعله‌ور کند. با اینکه این فرد هنوز کاری نکرده بود، شیرازی با زیرکی خاصی دستور داد به سرعت او را به کربلا بازگردانند و حتی پیگیر شد تا مطمئن شود این فرد سامرا را ترک کرده است. بعدها روشن شد که این طلبه واقعاً قصد انجام کارهای تفرقه‌افکنانه (خواندن ادعیه شامل برائت مانند دعای صنمی قریش در حرم سامرا)

داشته و ناخواسته درصدد بوده با انجام یک اقدام تحریک‌آمیز، سال‌ها زحمت میرزای شیرازی برای وحدت را بر باد دهد (شبیری زنجان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۱۹ و ۱۲۰).

مدیریت بحران‌های مذهبی با رویکرد وحدت

• گذشت در ماجرای قتل فرزند:

فردی از اهل سنت سامرا که نسبت به میرزای شیرازی کینه داشت، میرزا محمد (فرزند میرزای شیرازی) را مضروب کرد و او بر اثر جراحات درگذشت. نسبت به بروز این فاجعه، شیرازی نه تنها واکنش تندی نشان نداد، بلکه وقتی مأموران خارجی (وابسته به استعمار انگلیس) برای سوءاستفاده از این حادثه و ایجاد تفرقه به دیدار ایشان آمدند، با قاطعیت به آنان گفت: شما حق ندارید در امور مسلمانان دخالت کنید. این حادثه، اختلافی میان دو برادر مسلمان است و به دیگران ربطی ندارد. این موضع‌گیری هوشمندانه چنان تأثیری گذاشت که حتی سلطان عثمانی، عبدالحمید دوم، از والی بغداد خواست به سامرا برود و از شیرازی تشکر کند. والی عثمانی نیز از میرزای شیرازی خواست تا اجازه دهد عاملان این حادثه مجازات شوند، اما شیرازی پاسخ داد: اینان فرزندان ما هستند و ما خودمان مسئله را حل می‌کنیم (حکیمی، بی تا: ۲۸ و ۲۹؛ برخی نویسندگان، ۱۳۷۱ الف: ۱۳۹؛ اباذری، ۱۳۹۴: ۸۲ تا ۸۴).

• جلوگیری از انتقام شیعیان در جریان سنگ‌پرانی به منزل:

در حادثه‌ای دیگر، اختلافی بین یک طلبه شیعه و یک بقال سنی در سامرا به درگیری عمومی کشید و عده‌ای از اهل سنت، منزل میرزای شیرازی را سنگباران کردند. وقتی شیوخ عشایر شیعه خواستند انتقام بگیرند، شیرازی مانع شد و فرمود: اینها برادران ما هستند و نباید اجازه داد دشمنان از این اختلافات سوءاستفاده کنند. حتی وقتی سفیران روس و انگلیس برای ملاقات آمدند تا از این فرصت برای نفوذ سیاسی استفاده کنند، میرزای شیرازی آنان را نپذیرفت. اما والی عثمانی را به حضور قبول کرد و به او گفت: این مسئله داخلی مسلمانان است و ما خودمان آن را حل می‌کنیم. این رفتار کریمانه چنان تأثیری بر مردم سامرا گذاشت که حتی سال‌ها بعد، پیرمردهای اهل سنت با احترام از شیرازی یاد می‌کردند و خود را «طلقاء و آزادشدگان او» می‌نامیدند (شیرازی، ۱۳۷۱: ۳۶ و ۳۷؛ اباذری، ۱۳۹۴: ۸۱؛ دارابی، ۱۳۹۲: ۴۳).

• خشی‌سازی توطئه‌های استعماری با خویش‌داری:

در یکی از شب‌ها، هنگامی که میرزای شیرازی به منزل بازمی‌گشت، فردی سنگی به سوی او پرتاب کرد. دشمنان شایعه کردند که این اقدام از سوی اهل سنت بوده است. کنسول انگلیس برای ملاقات با میرزای شیرازی به سامرا آمد و ادعا کرد که برای تنبیه اهل سنت آمده است. اما شیرازی با درایت پاسخ داد: من گمان نمی‌کنم این کار عمدی بوده یا از جانب اهل سنت باشد. این پاسخ قاطع، نقشه انگلیس برای دامن زدن به اختلافات مذهبی را خنثی کرد. وقتی اهل سنت از این بزرگواری میرزای شیرازی آگاه شدند، خود به نزد او آمدند و عذرخواهی کردند (دارابی، ۱۳۹۲: ۴۳).

• حفظ تعادل در مواجهه با عثمانی و انگلیس:

در آن دوران، رقابت شدیدی میان دولت عثمانی و انگلیس وجود داشت. هر یک از این قدرت‌ها در تلاش بودند تا از اختلافات داخلی مسلمانان به نفع خود بهره‌برداری کنند. میرزای شیرازی با هوشیاری تمام، مانع از آن شد که انگلیسی‌ها از نارضایتی شیعیان علیه عثمانی استفاده کنند. در یکی از اتفاقات آن دوره، حسن پاشا، والی عثمانی بغداد، پس از آنکه میرزای شیرازی از ملاقات با او خودداری کرد، به تحریک اهل سنت علیه شیعیان پرداخت و آشوبی در بغداد به پا شد. در این میان، سفیر انگلیس با تظاهر به حمایت از شیعیان، خواستار ملاقات با میرزای شیرازی شد، اما شیرازی او را نیز نپذیرفت و گفت: مسائل داخلی مسلمانان به بیگانگان مربوط نیست. این موضع‌گیری قاطع، هم عثمانی‌ها را به تعدیل رفتار واداشت و هم توطئه انگلیس را بی‌اثر کرد (حرزالدین، ۱۴۰۵ق، ج ۲: ۲۳۵ و ۲۳۶؛ اباذری، ۱۳۹۴: ۸۲).

زمینه سیاسی: چیرگی استعمار و زوال اقتدار ملی

نهضت تنباکو به رهبری میرزای شیرازی تنها اعتراضی به یک قرارداد تجاری نبود، بلکه اقدامی حساب شده برای مقابله با نفوذ استعماری انگلیس در ایران محسوب می شد. این جنبش اگرچه در ظاهر علیه کمپانی انگلیسی در جریان تنباکو شکل گرفت، اما در باطن ضربه ای سخت به ساختار استبدادی حاکم وارد آورد و زدوبندهای پنهان میان استعمارگران خارجی و عوامل داخلی آنها را با مشکل مواجه ساخت. مطالعه اسناد تاریخی از جمله نامه های رد و بدل شده میان رهبران نهضت و دربار شاهنشاهی نشان می دهد که اعتراضات مردمی فراتر از مسئله تنباکو بود. میرزای شیرازی در مکاتبات خود با ناصرالدین شاه به صراحت از مخالفت با هرگونه مداخله خارجی در امور داخلی کشور سخن گفته بود. بررسی منابع تاریخی نشان می دهد که تظاهرات مردمی ابتدا با شعارهای ضد قرارداد آغاز شد، اما به تدریج به اعتراضی همه جانبه علیه سیاست های استعماری تبدیل گردید. شرکت کنندگان در این حرکات، امتیاز تنباکو را بخشی از طرح بزرگتری برای تسلط کامل بر کشور می دانستند. این نگرش در شب نامه های منتشر شده آن دوره به وضوح قابل مشاهده است که در آن به اقدامات مختلف بیگانگان از جمله تأسیس بانک، گمرک و نیروی نظامی اشاره شده است (کرمانی، ۱۳۸۴: ۲۲ تا ۲۶؛ آدمیت، ۱۳۶۰: ۶۱؛ ابوالحسنی منذر، ۱۳۹۵: ۲۱۹ و ۲۲۰).

زمینه های تاریخی فتوای تحریم تنباکو

در آستانه وقایع نهضت تنباکو، فضای سیاسی و اجتماعی ایران شاهد تحولات مهمی بود که ریشه در سال های پیش از آن داشت. مهم ترین این تحولات، مقاومت موفقیت آمیز علما به رهبری آیت الله حاج ملا علی کنی در برابر قرارداد استعماری رویتر بود. این مقاومت، الگویی برای مبارزات بعدی روحانیت با استعمار خارجی و عوامل داخلی آن شد. در سال ۱۲۹۰ قمری، هنگامی که ناصرالدین شاه از سفر اول فرنگ بازمی گشت، با بحران جدی مواجه شد. میرزا حسین خان سپهسالار، صدراعظم فراماسون و انگلوفیل شاه، قراردادی را با رویتر، سرمایه دار یهودی تبار انگلیسی منعقد کرده بود که به موجب آن، تقریباً تمام منابع اقتصادی ایران به این شرکت انگلیسی واگذار می شد. این قرارداد شامل بهره برداری از معادن، احداث راه آهن و امتیازات گسترده دیگر بود.

حاج ملا علی کنی، مرجع بزرگ تهران، در برابر این خیانت بزرگ ایستاد. ایشان در نامه ای شدیدالحن به ناصرالدین شاه که در انزلی به دست شاه رسید، صریحاً تهدید کرد که در صورت عدم عزل فوری سپهسالار، مشروعیت سلطنت شاه را نیز زیر سؤال خواهد برد. مقاومت علما به همراه حمایت برخی دولتمردان ملی گرا مانند میرزا سعید خان مؤتمن الملک، باعث شد قرارداد رویتر به حالت تعلیق درآید. هرچند این قرارداد به طور کامل لغو نشد، اما اجرای آن متوقف ماند. این موضوع منجر به کشمکش های حقوقی طولانی مدت بین ایران و انگلیس شد که حدود ۱۷ سال به طول انجامید.

دیپلماسی انگلیس که از این شکست سخت ناراحت بود، به دنبال فرصتی برای جبران می گشت. با فوت حاج ملا علی کنی و رویتر، پسر رویتر برای احیای امتیازات پدر به ایران آمد. فشارهای بین المللی باعث شد دولت قاجار به مصالحه تن دهد و از دل این مذاکرات، امتیاز انحصاری تنباکو متولد شد. این روند نشان می دهد که چگونه استعمار انگلیس با استفاده از ضعف ساختاری حکومت قاجار، نفوذ عوامل فراماسون و فشارهای دیپلماتیک، به تدریج پایه های نفوذ خود را مستحکم می کرد. از سوی دیگر، روحانیت به عنوان تنها نهاد مستقل و مردمی، نقش محوری در مقابله با این نفوذ ایفا می کرد. این تجربه، زمینه ساز مبارزه بزرگ تری شد که چند سال بعد در قالب نهضت تحریم تنباکو و به رهبری میرزای شیرازی ظهور کرد؛ نهضتی که نقطه عطفی در تاریخ مبارزات ضد استعماری ایران محسوب می شود (ابوالحسنی منذر، ۱۳۹۵: ۲۲۷ تا ۲۲۹).

بسیج تمام جامعه برای عمل به فتوا

فتوای میرزای شیرازی نه تنها توده مردم از جمله لوطی های بازار، بلکه حتی دربار ناصرالدین شاه را نیز تحت تأثیر قرار داد. شاه که با عناوینی مانند اعلی حضرت، خاقان بن خاقان، سلطان بن سلطان، قدر قدرت و قوی شوکت ناصرالدین شاه قاجار شناخته می شد، وقتی

در حرماً دستور داد قلیان بیاورند، با مخالفت اطرافیان روبه‌رو شد. حتی انیس‌الدوله، سوگلی دربار، در برابر او ایستاد و از کشیدن قلیان خودداری کرد. اعتمادالسلطنه در یادداشت‌های خود (۷ جمادی‌الاول ۱۳۰۹ قمری) می‌نویسد: «مسئله تنباکو چنان جدی گرفته شد که حتی در اندرون شاه نیز کسی قلیان نمی‌کشید. شنیدم شاه به زنان خود گفت: چه کسی قلیان را حرام کرده؟! بکشید! این حرف‌ها چیست؟! یکی از بانوان محترم پاسخ داد: همان کسی که ما را به شما حلال کرده، حالا قلیان را تا زمانی که در اختیار خارجی‌هاست، حرام کرده است. شاه اصرار کرد که خودش قلیان می‌کشد و دیگران نیز باید بکشند، اما یکی از زنان دیگر به طعنه گفت: شما دو خواهر را هم به همسری گرفته‌اید! مردم تکلیف ندارند از شما تقلید کنند» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۲۳۳). در نهایت، جز شاه، امین‌السلطان و امین‌اقدس (یکی از همسران شاه) هیچ‌کس در دربار قلیان نمی‌کشید. میرزا علی‌خان امین‌الدوله (منشی شاه و صدراعظم بعدی) نیز تأیید می‌کند که شاه در حرماً، حکم میرزای شیرازی را بر حکم خود مقدم می‌دید (امین‌الدوله، ۱۳۴۱: ۱۵۶). در حرماًها تمامی قلیان‌ها را شکستند و از آن در جلوی عمارت تلّی ساختند (اصفهانی کربلایی، ۱۳۷۷: ۱۱۹).

فتوا به سرعت در سراسر ایران پیچید و مردم در هر طبقه‌ای، از ثروتمند تا فقیر، زن و مرد، به آن عمل کردند. دکان‌های تنباکوفروشی تعطیل شد و قلیان‌ها کنار گذاشته شد (کسروی، ۱۳۹۶: ۶۲؛ ابوالحسنی منذر، ۱۳۹۵: ۲۳۴ و ۲۳۵). ناصرالدین‌شاه که نمی‌خواست کاملاً تسلیم شود، به میرزای آشتیانی (از رهبران نهضت) پیام داد که یا در ملاً عام قلیان بکشد و فتوای تحریم را نقض کند، یا تهران را ترک کند. میرزای آشتیانی ترجیح داد شهر را ترک کند ولی مردم به پا خاستند و مانع شدند. هنگامی که گروهی از معترضان در اطراف ارگ شاهنشاهی جمع شدند، آقابالاخان دستور تیراندازی داد که منجر به کشته شدن هفت نفر و زخمی شدن بیش از بیست نفر شد (کسروی، ۱۳۹۶: ۶۳؛ دیوان‌بیگی، ۱۳۸۲: ۱۷۴).

با گسترش اعتراضات و نگرانی بیگانگان ساکن ایران از ناآرامی‌ها، شاه ناگزیر شد با کمپانی انگلیسی مذاکره کند و در جمادی‌الاول ۱۳۰۹ قمری، با پرداخت غرامت پانصد هزار لیره، قرارداد رژی را لغو کرد (قدیمی قیداری و کشاورز بیضایی، ۱۳۹۷: ۲۸ و ۲۹).

عقلانیت سیاسی در قالب مخالفت با استعمار بدون براندازی حکومت مرکزی

میرزای شیرازی در رهبری این نهضت نگاهی جامع و همه‌جانبه داشت. از یک سو مصمم به مقابله با نفوذ خارجی بود و از سوی دیگر می‌کوشید تا از تضعیف بیش از حد حکومت مرکزی جلوگیری کند. این موضع‌گیری هوشمندانه ناشی از درک عمیق او از توازن قوا در منطقه بود. نگرانی وی از احتمال تجاوز عثمانی‌ها به مرزهای ایران در صورت تضعیف حکومت قاجار، در نقل‌های نزدیکان او به ثبت رسیده است (شیری زنجانی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۲۳؛ ج ۲: ۳۶۲).

پیروزی نهضت تنباکو فرصتی استثنایی برای اصلاح ساختار سیاسی کشور فراهم آورد. در ملاقات‌های پس از پیروزی شاه با علما، ناصرالدین‌شاه به بازگشت به سنت مشورت با علما در امور مهم کشوری اشاره کرد (اصفهانی کربلایی، ۱۳۷۷: ۲۲۳). این تغییر رویه، نشان‌دهنده تأثیر عمیق جنبش بر ساختار قدرت بود.

تحلیل دقیق این رویداد تاریخی نشان می‌دهد که میرزای شیرازی با درایت خاصی توانست میان مقابله با استعمار خارجی و حفظ تمامیت ارضی کشور تعادل برقرار کند. این نگاه جامع به مسائل سیاسی و اجتماعی، میرزای شیرازی را به عنوان یکی از برجسته‌ترین چهره‌های تاریخ معاصر ایران متمایز می‌سازد (ابوالحسنی منذر، ۱۳۹۵: ۲۲۷).

در نقطه مقابل این دیدگاه، رویکرد سید جمال‌الدین اسدآبادی قرار داشت. سید جمال در آن دوران، دیگر آمیدی به اصلاح حکومت مرکزی نداشت و تلاش می‌کرد با جلب حمایت افکار عمومی اروپا و سیاستمداران غربی، علیه ناصرالدین‌شاه موضع بگیرد.

در تحلیل نقش سید جمال‌الدین اسدآبادی در ترور ناصرالدین‌شاه، باید به تأثیر سخنان آتشین او بر میرزا رضا کرمانی توجه داشت. میرزا رضا، که تاجر دوره‌گرد و از مریدان سید جمال بود، به دلیل ستم‌های حکومت کرمان که پیشتر پدرش ملاحسین عقدایی را نیز آواره

کرده بود به ستوه آمده بود. هنگام ملاقات با سید جمال در اسلامبول، با چشمانی اشکبار از ظلم حاکمان می‌گوید. سید جمال در پاسخ او را به شدت سرزنش کرده و می‌گوید: چرا به جای دادخواهی، به زندگی دنیا وابسته است، و نیز می‌گوید: ریشه ظلم باید خشکانده شود. این سخنان، آتشی در جان میرزا رضا افکند که تنها با ترور شاه فرونشست و این جرقه، سرانجام به پایان کار ناصرالدین‌شاه انجامید. البته از منظر سیاسی، ترور شاه هرچند استبداد را تضعیف کرد، اما با پیامدهای نامطلوبی مانند گسترش نفوذ غرب و شکل‌گیری انجمن‌های ماسونی همراه بود. ناصرالدین‌شاه در مقایسه با دیگر پادشاهان قاجار، در مدیریت کشور و حفظ موازنه‌های خارجی موفق‌تر بود. حتی حاجی ملک‌التجار، از چهره‌های مؤثر در نهضت تنباکو، در ملاقات با میرزا رضا در زندان با اشاره به ضعف مظفرالدین‌شاه، از او پرسید: «کدام انوشیروان دادگری را پشت دروازه‌های تهران می‌شناختی که ناصرالدین‌شاه را از میان برداشتی؟!». میرزا رضا که تازه به برتری قابل توجه شاه مقتول نسبت به جانشین بیمار او پی برده بود، ناگزیر سخن ملک‌التجار را پذیرفت (ابوالحسنی منذر، ۱۳۹۵: ۲۲۵ و ۲۲۶).

صورت‌بندی اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی

صورت‌بندی اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی بر پایه روش‌شناسی بنیادین، نشان می‌دهد که منظومه فکری و عملی او در تعاملی پویا میان مبانی معرفتی و زمینه‌های غیرمعرفتی عینی شکل گرفته و حول محور «صیانت از هویت امت اسلامی» سامان یافته است. در بُعد معرفتی، اندیشه میرزای شیرازی بر دو پایه استوار بود: نخست، «مکتب اصولی و اجتهادی» که با توجه به نهاد مرجعیت تقلید، امکان صدور فتاوی فراگیر و هدایت کنش جمعی امت را فراهم می‌ساخت؛ دوم، «تلقی مرجعیت به عنوان نیابت و امتداد شئون امامت در عصر غیبت» که رسیدگی به امور جامعه اسلامی، پاسخگویی به معضلات اجتماعی و صیانت از کیان اسلام را در ذیل وظایف شرعی مرجع جای می‌داد.

این مبانی، در مواجهه با زمینه‌های متغیر و بحران‌زای غیرمعرفتی عصر او به کنش‌های اجتماعی مشخصی انجامید. رکود نهادی و آموزشی حوزه نجف، وی را به تأسیس حوزه سامرا و اجرای اصلاحات آموزشی در قالب توجه به مسائل مبتلا به و تأکید بر تبلیغ و ارتباط طلاب با مردم واداشت که ثمره آن علاوه بر کارآمدسازی نهاد دین، پرورش شاگردان زمان‌شناس بود. تعارضات مذهبی و گسست همبستگی اجتماعی در شهرهای تلفیقی مانند سامرا، موجب شد استراتژی تقریب و وحدت را در پیش گیرد که در اقداماتی مانند پرداخت شهریه به طلاب اهل سنت، حفظ تولیت آنان بر حرمین عسکریین علیهما السلام و مدیریت بحران‌های قومی و مذهبی با گذشت و درایت متجلی شد. در نهایت، چیرگی استعمار و ضعف حکومت مرکزی کشور اسلامی که حاکمیت و اقتصاد کشور را تهدید می‌کرد، شیرازی را به عرصه مقاومت سیاسی کشاند که اوج آن در بسیج عمومی از طریق فتوای تحریم تنباکو و ایستادگی عقلانی در برابر استعمار، بدون تقویت گفتمان براندازی آشوب‌زا، نمایان گشت.

بدین ترتیب، سه عرصه کلان کنشگری میرزای شیرازی یعنی «اصلاح حوزه»، «تقویت وحدت» و «مقاومت ضداستعماری» که هر یک پاسخی به یکی از بحران‌های غیرمعرفتی زمانه بود، در پرتو مبانی معرفتی ثابت او، وحدت یافته و در خدمت هدف غایی «صیانت از هویت امت اسلامی» قرار گرفتند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با به‌کارگیری روش‌شناسی بنیادین، امکان بازخوانی و صورت‌بندی اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی را در قالبی نظام‌مند و برآمده از داده‌های تاریخی فراهم آورد. یافته‌ها حاکی از آن است که اندیشه اجتماعی وی منظومه‌ای یکپارچه است که حول محور «صیانت از هویت امت اسلامی» سامان یافته و در سه ساحت کلان «اصلاح نهادی حوزه»، «تقویت وحدت اجتماعی» و «مقاومت

ضداستعماری» تجلی پیدا کرده است. در این بازخوانی، پیوند ناگسستنی میان مبانی معرفتی اندیشه اجتماعی میرزای شیرازی (برآمده از مکتب اصولی و تلقی ویژه از مرجعیت) و کنش‌های اجتماعی او در بستر تاریخی خاص عصر وی، ملاحظه شده است. این الگو که از درون مایه‌ای دینی و رویکردی عمل‌گرا برخوردار است، فراتر از یک تحلیل تاریخی صرف، ظرفیت الهام‌بخشی به جوامع اسلامی معاصر را دارد. در شرایط کنونی که امت اسلامی همچنان با چالش‌هایی چون بحران هویت، شکاف‌های داخلی و نفوذ بیگانگان دست به گریبان است، بازخوانی این اندیشه می‌تواند راهبردهایی ارزشمند برای ترمیم انسجام درونی، بازسازی اقتدار و پاسداری از هویت مستقل اسلامی ارائه دهد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

نویسنده به تنهایی مقاله را به نگارش درآورده است.

اخلاق پژوهش

نویسنده اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید اوست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش حاضر از طریق درخواست از نویسنده قابل دسترسی است.

حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد.

بیانیه استفاده از هوش مصنوعی مولد

نویسنده از هیچ ابزار هوش مصنوعی در تولید محتوا و نگارش مقاله استفاده نکرده است.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- آدمیت، فریدون (۱۳۶۰). شورش بر امتیازنامه رژی. تهران: پیام.
- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۷۴). اندیشه اجتماعی متفکران مسلمان از فارابی تا ابن خلدون. تهران: سروش.
- آقاجانی، نصرالله (۱۳۹۴). چیستی علم اجتماعی مسلمین. معرفت فرهنگی اجتماعی، ۱۳۹۴، ۲۵، ۵-۲۶.
- آیت‌اللهی، سید محمدتقی (۱۳۶۳). ولایت فقیه زیربنای فکری مشروطه مشروعه؛ سیری در افکار و مبارزات سید عبدالحسین لاری، تهران: امیرکبیر.
- اباذری، عبدالرحیم (۱۳۹۴). وحدت در سیره میرزای شیرازی. فرهنگ زیارت، ۲۴ و ۲۵، ۷۷-۸۸.
- ابوالحسنی منذر، علی (۱۳۹۵). سیاست استعماری انگلستان در ایران عصر ناصری و راهبرد میرزای شیرازی در نهضت تحریم تنباکو. کتاب شیعه، ۱۳ و ۱۴، ۲۱۷-۲۴۳.

- اصفهانى کربلايى، حسن (۱۳۷۷). تاريخ دخانيه يا تاريخ وقايع تحریم تنباکو. قم: الهادى.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن على (۱۳۵۰). روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، جلد اول. به کوشش ايرج افشار. تهران: اميرکبير.
- اميردهى، ع. ر (۱۳۸۷). پيش گامان تقريبن: ميرزاى شيرازى مبارزى وحدت گرا. اندیشه تقريبن، ۱۷، ۱۰۹-۱۱۸.
- امين الدوله، على خان (۱۳۴۱). خاطرات سياسى ميرزا على خان امين الدوله. تهران: شرکت سهامى کتاب هاى ايران.
- امين، سيد محسن (۱۴۰۳ق). اعيان الشيعة. بيروت: دار التعارف للمطبوعات.
- باقى نصرآبادى، على (۱۳۸۸). سبرى در اندیشه اجتماعى شهيد آيت الله مطهرى. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- برخى نويسندگان (۱۳۷۱الف). مکتب سامرا و امور اجتماعى سياسى. حوزه، ۵۰ و ۵۱، ۱۳۴-۱۵۶.
- برخى نويسندگان (۱۳۷۱ب). نگرشى به مکتب سامرا. حوزه، ۵۰ و ۵۱، ۸۰-۸۳.
- پارساى، حميد (۱۳۹۲). نظريه و فرهنگ: روش شناسى بنيادين تکوين نظريه هاى علمى. راهبرد فرهنگ، ۲۳، ۷-۲۸.
- پيغامى، عادل (۱۳۹۶ و ۱۳۹۷). اقتصاد اسلامى مسئله محور؛ از ميرزاى شيرازى تا مهدوى كنى. علوم انسانى اسلامى صدر، ۲۴، ۸۱-۹۰.
- تبريزى، عبدالکريم (۱۳۸۴). ميرزاى شيرازى و حماسه تنباکو. مبلغان، ۶۶، ۹-۱۹.
- تهرانى، آقا بزرگ (۱۳۶۲). ميرزاى شيرازى. تهران: شرکت سهامى چاپخانه وزارت ارشاد اسلامى.
- تهرانى، آقا بزرگ (۱۳۸۸ق). هديه الرازى الى الامام المجدد الشيرازى. قم: دار القرآن الكريم.
- تهرانى، آقا بزرگ (۱۴۳۰ق). طبقات اعلام الشيعة. بيروت: دار احياء التراث العربى.
- حائرى، عبدالهادى (۱۳۶۴). تشيع و مشروطيت در ايران و نقش ايرانيان مقيم عراق. تهران: اميرکبير.
- حرز الدين، محمد (۱۴۰۵ق). معارف الرجال فى تراجم العلماء و الادباء. قم: مکتبه آية الله العظمى المرعشى النجفى.
- حکيمى، محمدرضا (بى تا). شيخ آقا بزرگ. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامى.
- دارابى، بهنام (۱۳۹۰). اندیشه اتحاد در رساله «تنبيه الامة و تنزيه الملة» ميرزاى نائينى. اندیشه تقريبن، ۲۹، ۱۲۳-۱۳۴.
- دارابى، بهنام (۱۳۹۲). حوزه علميه تقريبن گراى سامرا و نقش ميرزاى شيرازى. مطالعات تقريبنى مذاهب اسلامى، ۳۱، ۳۹-۴۹.
- درخشه، جلال و کاظمى، سيد محمدصادق (۱۳۹۵). تحليل قدرت در اندیشه سياسى آيت الله ميرزاى شيرازى. دانش سياسى، ۲۴، ۵-۲۹.
- دوانى، على (بى تا). نهضت روحانيون ايران. تهران: بنياد فرهنگى امام رضا عليه السلام.
- ديوان بيگى، حسين خان (۱۳۸۲). خاطرات ديوان بيگى (ميرزا حسين خان). تهران: اساطير.
- رضانيا شيرازى، حميد و دانا، سيد عليرضا (۱۴۰۲). بازخوانى فتواى ميرزاى شيرازى در تحریم تنباکو؛ تأملى در تحليل کارايى دين و فتوا در بستر تغييرات اجتماعى. پژوهش هاى اعتقادى کلامى، ۵۰، ۱۲۳-۱۴۲.
- شبيرى زنجانى، سيد موسى (۱۳۸۹). جرعه اى از دريا. قم: مؤسسه کتاب شناسى شيعه.
- شيرازى، سيد رضى (۱۳۷۱). مصاحبه با آيت الله سيد رضى شيرازى. حوزه، ۵۰ و ۵۱، ۱۷-۶۲.
- صادقى تهرانى، محمد (۱۳۹۱). نگاهی به تاريخ انقلاب اسلامى ۱۹۲۰ عراق و نقش علماء مجاهدين اسلام. قم: شکرانه.
- صحتى سردردى، محمد (۱۳۷۴). سيمای سامرا سينای سه موسى. تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبليغات اسلامى.
- صدر، سيد محمدباقر (۱۳۹۳). اسلام راهبر زندگى؛ مکتب اسلام؛ رسالت ما. قم: پژوهشگاه علمى تخصصى شهيد صدر، دار الصدر.
- طالعى، عبدالحسين (۱۳۸۹). دو تقريظ از ميرزاى شيرازى و شيخ جعفر شوشترى بر لوائح اللوحين. کتاب شيعه، ۲، ۱۷۱-۱۷۴.
- طاهرى، محمد حنيف (۱۳۹۶). روش شناسى اندیشه اجتماعى سنت گرايان معاصر (گنون، شوان، نصر)، پرتو خرد، ۱۴، ۷-۴۰.
- طباطبائى فر، سيد محسن (۱۴۰۲). راهبردهاى حوزه سامرا در مواجهه با امر سياست. علوم سياسى (دانشگاه باقر العلوم)، ۱۰۲، ۳۹-۷۰.
- عظيمى دولت آبادى، امير (۱۳۹۹). جاىگاه افشار محروم در اندیشه اجتماعى امام خمينى (ره). نظريه هاى اجتماعى متفكران مسلمان، ۱۹، ۷۱-۹۴.
- عقيقى بخشايشى، عبدالرحيم (۱۳۷۶). فقهاى نامدار شيعه. قم: نويد اسلام.
- فخر الشريعه، حسن (۱۳۷۷). تقريظات ميرزاى شيرازى در ستايش از آثار ميرحامد حسين، علوم حديث، ۱۰، ۲۰۱-۲۰۵.

قدیمی قیداری، عباس و کشاورز بیضایی، محمد (۱۳۹۷). مهاجرت میرزای شیرازی به سامرا (۱۲۹۱-۱۳۱۲): زمینه‌ها و پیامدهای آن. شیعه‌شناسی، ۶۱، ۳۶-۷.

کرمانی، ناظم الاسلام (۱۳۸۴). تاریخ بیداری ایرانیان. تهران: امیرکبیر.

کسروی، احمد (۱۳۹۶). تاریخ مشروطه ایران. تهران: امیرکبیر.

گلی زواره، غلامرضا (۱۳۸۹). ستیغ سیاست در سرزمین دیانت؛ شیوه زندگی و شاخصه‌های مکتب میرزای شیرازی. پاسدار اسلام، ۳۴، ۳۳-۳۶.

گلی زواره، غلامرضا (۱۳۹۰). میرزای شیرازی خورشیدی در منظومه فقهات و فضیلت. مبلغان، ۱۴۲، ۱۷۴-۱۹۱.

مدنی، سید محمود (۱۳۷۱). میرزای شیرازی احیاگر قدرت فتوا. تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.

نائینی، محمدحسین (۱۴۲۴ق). تنبیه الامة و تنزیه الملة. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۸۲). فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت.

وردی، علی (۱۴۲۶ق). لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث. بيروت: دار الراشد.

References

- Abazari, A. (2015). Unity in the Conduct of Mirza Shirazi. *Pilgrimage Culture*, (24-25), 77-88.
- Abolhasani Monzer, A. (2016). The Colonial Policy of England in Iran during the Naseri Era and Mirza Shirazi's Strategy in the Tobacco Boycott Movement. *Shi'a Book*, (13-14), 217-243.
- Adamiyat, F. (1981). *Insurrection against the Reji Agreement*. Tehran: Payam [in Persian].
- Aghajani, N. (2015). The Nature of Muslims' sociology. *Cultural-Social Cognition*, (25), 5-26.
- Al-Wardi, A. (2005). *Social Glimpses from the Recent History of Iraq*. Beirut: Dar al-Rashid [In Arabic].
- Amin al-Dowleh, A. (1962). *The Political Memoirs of Mirza Ali Khan Amin al-Dowleh*. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Ketab-ha-ye Iran [in Persian].
- Amin, S. M. (1983). *Notables of the Shi'a*. Beirut: Dar al-Ta'aruf lil-Matbu'at [In Arabic].
- Amirdehi, A. R. (2008). Pioneers of Rapprochement: Mirza Shirazi, a Unity-Seeking Warrior. *Approximating Thought*, (17), 109-118.
- Aqiqi Bakhshayeshi, A. (1997). *Famous Shiite Jurists*. Qom: Navid-e Eslam.
- Ayatollahi, S. M. T. (1984). *Velayat-e Faqih as the Intellectual Foundation of the Legitimate Constitutional Movement; A Survey of the Thoughts and Struggles of Seyyed Abdolhossein Lari*. Tehran: Amir Kabir.
- Azad Armaki, T. (1995). *Social Thought of Muslim Thinkers from Farabi to Ibn Khaldun*. Tehran: Soroush.
- Azimi Dolatabadi, A. (2020). The Status of Deprived Strata in the Social Thought of Imam Khomeini. *Social Theories of Muslim Thinkers*, (19), 71-94.
- Baqi Nasr Abadi, A. (2009). *A journey into Social Thought of Martyr Ayatollah Motahhari*. Qom: Mo'assese-ye Bustan-e Ketab.
- Darabi, B. (2011). The Idea of Unity in Mirza Naini's Treatise "Tanbih al-Ummah wa Tanzih al-Millah". *Approximating Thought*, (29), 123-134.
- Darabi, B. (2013). Proximity seminary of Samera and the role of Mirzaye Shirazi. *Journal of Approximating Islamic Sects Studies*, (31), 39-49.
- Davani, A. (n.d.). *The Movement of Iranian Clergy*. Tehran: Bonyad-e Farhangi-ye Imam Reza [in Persian].
- Derakhsheh, J., & Kazemi, S. M. S. (2017). An Analysis of the Concept of Power in Ayatollah Mirza Shirazi's Political Thought. *Political Science*, (24), 5-29.
- Divan Beygi, H. (2003). *The Memoirs of Divan Beygi (Mirza Hossein Khan)*. Tehran: Asatir.
- Esfahani Karbalaee, H. (1998). *The History of Tobacco or The History of the Tobacco Boycott Events*. Qom: Al-Hadi.
- Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan. (1971). *Ruznameh-ye Khaterat-e Etemad al-Saltaneh [The Diary of Etemad al-Saltaneh]*, Vol. 1. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Amirkabir. [in Persian].
- Fakhr al-Shari'ah, H. (1998). Mirza Shirazi's Approbations in Praise of the Works of Mir Hamid Hossein. *Hadith Studies*, (10), 201-205.
- Ghadimi Qeydari, A., & Keshavarz Beyzaei, M. (2018). The Migration of Mirza Shirazi to Samarra (1291-1312 AH): Its Contexts and Consequences. *Shi'a Studies*, (61), 7-36.
- Goli Zavareh, G. (2011). Mirza Shirazi, a Sun in the Galaxy of Jurisprudence and Virtue. *The Propagators*, (142), 174-191.
- Goli Zovareh, G. (2010). The Pinnacle of Politics in the Land of Religion; The Lifestyle and Characteristics of the School of Mirza Shirazi. *Guardian of Islam*, (34), 33-36.
- Haeri, A. (1985). *Shi'ism and Constitutionalism in Iran and the Role of Iranians Residing in Iraq*. Tehran: Amir Kabir.
- Hakimi, M. R. (n.d.). *Sheikh Aqa Bozorg*. Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami [in Persian].
- Hashemi Shahrudi, S. M. (2003). *A Jurisprudential Lexicon According to the School of Ahl al-Bayt*. Qom: Institute of Islamic Jurisprudence Encyclopedia according to the School of Ahl al-Bayt.
- Herz al-Din, M. (1985). *Knowledge of Men in the Biographies of Scholars and Literati*. Qom: Maktabat Ayatallah al-Uzma al-Mar'ashi al-Najafi.
- Kasravi, A. (2017). *The History of the Iranian Constitution*. Tehran: Amir Kabir.
- Kermani, N. (2005). *The History of the Awakening of Iranians*. Tehran: Amir Kabir.
- Madani, S. M. (1992). *Mirza-ye Shirazi, Reviver of the Power of Fatwa*. Tehran: Center for Print and Publication of the Islamic Propagation Organization.
- Na'ini, M. (2003). *Admonition of the Ummah and Purification of the Nation*. Qom: Daftar-e Tablighat-e Eslami [in Persian].
- Parsania, H. (2013). Theory and Culture: Fundamental Methodology of Evolution of Scientific Theories. *Culture Strategy*, (23), 7-28.
- Peyghami, A. (2017-2018). Issue-Centric Islamic Economics; From Mirza Shirazi to Mahdavi Kani. *Sadra Islamic Humanities*, (24), 81-90.

- Rezania Shirazi, H., & Dana, S. A. (2023). A Re-reading of Mirza Shirazi's Tobacco Prohibition Fatwa: A Reflection on the Analysis of Religion and Fatwa's Efficacy in the Context of Social Changes. *Theological Doctrinal Research*, (50), 123-142.
- Sadeghi Tehrani, M. (2012). *A Look at the History of the 1920 Islamic Revolution of Iraq and the role of the Mujahid clerics of Islam*. Qom: Shokraneh.
- Sadr, S. M. B. (2014). *Islam as a Guide for Life; The School of Islam; Our Mission*. Qom: Sadr Research Institute, Dar al-Sadr.
- Sehhati Sardroudi, M. (1995). *The Face of Samarra, the Sinai of Three Moses*. Tehran: Markaz-e Chap va Nashr-e Sazman-e Tablighat-e Eslami [in Persian].
- Shirazi, S. R. (1992). Interview with Ayatollah Seyyed Razi Shirazi. *Howzeh*, (50-51), 17-62.
- Shobeyri Zanjani, S. M. (2010). *A Sip from the Sea*. Qom: Mo'assese-ye Ketab-shenasi-ye Shi'e [in Persian].
- Tabataba'i-Far, S. M. (2023). Strategies of the Seminary of Samarra towards Politics. *Political Science (University of Baqir al-Ulum)*, (102), 39-70.
- Tabrizi, A. (2005). Mirza Shirazi and the Tobacco Epic. *The Propagators*, (66), 9-19.
- Taheri, M. H. (2017). Methodology of the Social Thought of Contemporary Traditionalists (Guénon, Schuon, Nasr). *Ray of Intellect*, (14), 7-40.
- Talei, A. (2010). Two Approbations by Mirza Shirazi and Sheikh Ja'far Shushtari on Lava'eh ol-Luhain. *Shi'a Book*, (2), 171-174.
- Tehrani, A. B. (1968). *Hadiyeh al-Razi ila al-Imam al-Mujadded al-Shirazi*. Qom: Dar al-Quran al-Karim [In Arabic].
- Tehrani, A. B. (1983). *Mirza-ye Shirazi*. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Chapkhaneh-ye Vezarat-e Ershad-e Eslami [in Persian].
- Tehrani, A. B. (2009). *Classes of Shi'a Notables*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi [In Arabic].
- Various Authors (1992). A Look at the School of Samarra. *Howzeh*, (50-51), 80-83.
- Various Authors (1992). The School of Samarra and Socio-Political Affairs. *Howzeh*, (50-51), 134-156.
- Wardi, Ali (2005). *Social Glimpses from the Modern History of Iraq*. Beirut: Dar al-Rashid.